

Звагельский В. Б. Историко-географические проблемы в исследованиях похода Ольговичей весной 1185 г. (историографический аспект)

Рассматриваются исследования географических реалий похода северских полков в Половецкую Степь весной 1185 г. Эта кампания Ольговичей, воспетая в "Слове о полку Игореве" и подробно описанная в древнерусских летописях, более двух веков привлекает внимание ученых, однако в ней еще остается много актуальных вопросов. Предлагается шире использовать данные разных хронологических периодов и смежных научных дисциплин, в первую очередь, археологии и топонимики.

Ключевые слова: "Слово о полку Игореве", историография, историческая география, Каяла, Шеломянь, Южная Русь.

Zvagelskiy V. B. The historical-geographic problems in research of Olgoviches' campaign in spring 1185 (historiography aspect)

This work is devoted to the geographical problems of Siversky troops' campaign to the Polovets Steppe in spring 1185. This campaign of Olgoviches, praised in "The Song of Igor's campaign" and described in details in the ancient Russian annals, more than two centuries attracts attention of scientists, but many actual questions still remain. The author suggests using data of different chronological periods and the scientific disciplines, foremost archaeology and toponymy.

Keywords: "The Song of Igor's campaign", historiography, historical geography, Kayala, Shelomyan, South Russ.

УДК 930.253:291.68(477.5)"180/184"

Я. А. Івлєва

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ТАВРІЙСЬКИХ ДУХОБОРІВ І МОЛОКАН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто картографічні джерела з історії духоборів і молокан Таврійської губернії. Охарактеризовано зібрання планів поселень сектантів у архівних фондах, розкрито їхню специфіку та інформаційний потенціал.

Ключові слова: архівний документ, картографічне джерело, план поселення, секта, духобори, молокани, Таврійська губернія.

Картографічні джерела є надзвичайно важливими для історика. При цьому особливу значущість вони набувають в краєзнавчих дослідженнях. Однак сьогодні історики-краєзнавці часто оминають увагою ці важливі історичні джерела, а якщо й залучають їх до своїх досліджень, то лише як допоміжний матеріал для ілюстрації зроблених висновків. Такий низький рівень використання картографічних джерел в практиці наукових досліджень потребує посилення уваги істориків до цих важливих документів, які завдяки своїй здатності концентрувати різноманітну інформацію про певний процес або явище є самостійними історичними джерелами. Яскраво простежується це на прикладі історії таврійських сектантів у першій половині ХІХ ст. З цього часу збереглося багато карт і планів поселень духоборів і молокан, які не тільки ілюструють місця локалізації поселень, а й проливають світло на деякі аспекти їхнього життя та діяльності в губернії.

На жаль, значення картографічних джерел для історії таврійських духоборів і молокан спеціально істориками і джерелознавцями не вивчалось, а практично вся увага дослідників була зосереджена на законодавчих і справочних документах. Власне історії таврійських сект приділили увагу сучасні дослідники Н.М. Буланова, яка розглянула причини та хід міграцій таврійських духоборів [1]; І.І. Лиман, який проаналізував вчення та обрядовість духоборів [2], практику взаємин їх з православними [3] та ін.

Метою даної розвідки є окреслення кола картографічних джерел з історії таврійських духоборів і молокан, виявлення їхніх особливостей та інформаційних можливостей для реконструкції історії православного сектантства в губернії у першій половині ХІХ ст.

Комплекс картографічних джерел з історії духоборів і молокан Таврійської губернії формують справи фондів Державного архіву Херсонської області (далі ДАХО) і Російського державного історичного архіву (далі РДІА). Документи представлені здебільшого планами сектантських поселень, компактно розташованих на півночі губернії. Під планом розуміється креслення, що зображує в умовних знаках на площині частину земної поверхні з поселеннями та вигляд зверху окремих частин поселень. Плани включають описи місцевості, розташовані поблизу дороги і річки, інші поселення тощо. Більшість цих матеріалів досі залишалася поза пильною увагою істориків і не була введена до наукового обігу.

У фонді Колекції планів і креслень установ Міністерства імператорського двору РДІА (ф. 485) зберігається лише один план землі над річкою Молочною [4]. Значного інформаційного навантаження він не несе, однак за своєю хронологією документ є найбільш раннім з усіх виявлених картографічних джерел – він датований початком ХІХ ст.

Більшість картографічних джерел з історії таврійських сектантів першої половини ХІХ ст. зберігається в ДАХО, оскільки у 1802 р. лівобережна частина Херсонщини – Дніпровський і частково Мелітопольський повіти – увійшла до складу Таврійської губернії. Загалом архів включає понад 3,3 тис. фондів, які нараховують близько 800 тис. справ з документами місцевих інституцій та установ. Найбільш важливими для нашої проблематики є справи Херсонської губернської креслярні, фонд якої є цінним для вивчення

історії заселення Півдня України. Це зібрання документів включає справи за 1769-1922 рр., у яких містяться відомості про освоєння краю і відведення земель, детально розкриваються основні напрями колонізації Півдня. Розпочате з другої половини XVIII ст. генеральне межування краю систематично документувалося відповідними губернськими установами: межовими експедиціями, землемірами та ін. Не оминули увагою ці інституції й облаштування сектантів на теренах Таврійської губернії в першій половині XIX ст. Однак картографічні джерела щодо таврійських духоборів і молокан увійшли до колекції карт і планів (ф. 302), яка є надзвичайно важливим доповненням до фонду Херсонської губернської креслярні. У фонді колекції відображені всі етапи заселення краю і розвиток форм землекористування. Саме в цій колекції міститься більшість картографічних матеріалів (близько 2,5 тис. од. зб. за 1782 – 1920-ті рр.). Колекцію було створено у 1998 р. з розсипу картографічних матеріалів, що належали до різних фондоутворювачів, у т. ч. й Таврійської губернської креслярні. Невпорядкованість документів та незадовільний фізичний стан обмежували можливості вивчення цих джерел, і лише сьогодні упорядковані та відреставровані документи стали доступними для істориків [5, с. 4]. Роботу досліднику полегшують складені до опису колекції географічний, іменний, предметно-тематичний і хронологічний покажчики.

Плани поселень духоборів і молокан у Таврійській губернії є складовою найбільш цікавих матеріалів колекції. Ці православні секти раціоналістичного напрямку виникли на теренах Російської імперії в XVIII ст. На початку XIX ст. поселення православних сектантів з'явилися у Таврійській губернії. Першими переселення до губернії розпочали духобори. Появу їх на Молочних водах ініціював указ Олександра I від 25 січня 1802 р., у якому передбачалося компактне поселення духоборів Слобідської України окремо від православних [6, с. 23–25]. Результатом цього стало стрімке оселення духоборів у Таврійській губернії. При цьому доволі часто разом з ними прибували й інші сектанти або православні, що мали потребу в пільгах для переселенців. Визначилися основні місця поселень сектантів – на півночі губернії. Переселялися з Тамбовської, Пензенської, Воронежської, Орловської, Саратовської, Катеринославської губерній, а також з Фінляндії, Дону тощо.

Разом з духоборами на початку XIX ст. у Таврійській губернії з'явилися й представники молоканства, однак ці перші спроби їх переселення були поодинокими. Масове оселення молокан почалося лише через 10 років після початку переселення духоборів. Якщо до початку 1820-х рр. потік переселенців-духоборів уже майже вичерпався, то молокани, навпроти, переселялися в цей період доволі активно. Отже, інтенсивний потік переселення сектантів до Таврійської губернії прийшовся на першу чверть XIX ст. Згодом їхня міграція послабшала через часті відмови влади у наданні їм дозволів на це, чому сприяло стрімке поширення сект.

На нових територіях духобори і молокани досить швидко облаштувалися. Розпорядженнями вищої влади їм була відведена земля у Мелітопольському повіті. Надана можливість користуватися великими ділянками сприяла швидкому збагаченню сектантів. Але вже в 1822 р. Комітет міністрів обмежив земельні володіння таврійських сектантів з метою перешкодити вступу до секти православних.

Зібрання картографічних джерел у фонді колекції карт і планів ДАХО свідчить, що виділена для сектантів земля підлягала точному обліку, що зобов'язувало місцевих землемірів складати детальні плани поселень духоборів і молокан. Таких планів у фонді виявлено 14, причому переважна більшість документів стосується духоборів. Для молокан наявний лише один – план землі с. Астраханки 1826 р. [7]. Плани духоборських поселень датуються 1811, 1815, 1817, 1827, 1831 рр., ще 4 з них не датовані [8-11]. Усі плани рукописні (окремі мають пошкодження), більшість з них супроводжується текстовою частиною з інформацією щодо чисельності сектантів, роз'ясненням умовних позначок. За розмірами документи різноманітні, довжина їх майже не перевищує 1 м.

Аналіз планів духоборських поселень дозволяє з'ясувати певні аспекти життя сектантів на Молочних водах. По-перше, можна визначити часову та просторову локалізацію їх проживання. Плани стосуються таких населених пунктів духоборів у Мелітопольському повіті: Спаського [9; 12], Родіонівки [10; 11; 13], Богданівки [8; 9; 12; 14], Горілого, Єфремівки, Кирилівки [15; 16; 17], Троїцького [8; 9; 12], Терпіння [12]. На окремих планах позначені території сусідніх ногайців [18] і менонітів [9; 19]. По-друге, вони надають інформацію про загальні площі землеволодінь духоборів. Окремі плани відображають кількість трігидної (для землеробства, сіножаті, під дороги, кладовище тощо) та іншої землі, час відведення її духоборам. По-третє, плани містять відомості про чисельність духоборів певних поселень. Так, у 1811 р. у Єфремівці, Кирилівці та Горілому проживало 567 осіб [15], у 1828 р. у Кирилівці та Горілому мешкало 289 духоборів [17]. Окрім того, у більшості випадків можна з'ясувати прізвища землемірів – Чугутов, Разумов, Краснолуцький, Лукін, Іванов. Окремі документи розкривають питання оренди, наприклад, території острова Бірючого, який у 1817 р. був наданий у користування духоборам і задокументований планом [20].

Що ж до молокан, то наслідком поширення цієї секти на території Таврійської губернії стало заснування трьох їхніх поселень: Нововасилівки, Астраханки та Новоспаського. Серед картографічних джерел ДАХО є план землі лише для селища Астраханки. Документ датований 1826 р. і надає відомості про відведення для поселення 5216 дес. землі, а також про землі сусідніх ногайців і менонітів [7].

Таким чином, картографічні джерела з історії таврійських сектантів у графічній формі надають інформацію, що дозволяє суттєво доповнити й уточнити відомості з наявних законодавчих і справочинних документів. Зображення на картах і планах віддзеркалюють особливості та динаміку реальних процесів і явищ, що відбувалися у Таврії. Ці джерела свідчать, що в першій чверті XIX ст. на Молочних водах було засновано низку духоборських поселень, які були ізольовано розташовані на півночі губернії. Процес переселення молокан до Таврійської губернії поступово тривав з кінця 1810-х до початку 1830-х рр. Наслідком цього стала поява декількох тисяч нових поселенців, які компактно оселилися в трьох поселеннях.

Джерела та література

1. Буланова Н. М. Духоборці на Катеринославщині (остання чверть XVIII – XIX ст.) / Н. М. Буланова // Вісник Дніпропетровського національного університету. – 2006. – № 6. – С. 10–13.
2. Лиман І. І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва / І. І. Лиман // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали між нар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя : Тандем-У, 1997. – С. 47–52.
3. Лиман І. І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / І. І. Лиман // Література та культура Полісся. – 2004. – Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С. 52–58.
4. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 485, оп. 1, д. 236, 1 л.
5. Колекція карт і планів. До 85-річчя Державного архіву Херсонської області : Опис фонду № 302 / [авт.-уклад. О. Шинкаренко ; упоряд. : Л. Виноградова, Д. Ганченко, О. Іскова та ін. ; кер. проекту А. Карпова]. – Херсон : Державний комітет архівів України, Державний архів Херсонської області, 2006. – 720 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
6. Собрание постановлений по части раскола. – СПб. : Типография МВД, 1858. – 656 с.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 302, оп. 1, спр. 888, 1 арк.
8. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 893, 1 арк.
9. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 894, 1 арк.
10. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 901, 1 арк.
11. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 909, 1 арк.
12. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 892, 1 арк.
13. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 908, 1 арк.
14. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 891, 1 арк.
15. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 897, 1 арк.
16. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 898, 1 арк.
17. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 899, 1 арк.
18. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 885, 1 арк.
19. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 47, 1 арк.
20. ДАХО, ф. 302, оп. 1, спр. 890, 1 арк.

Ивлева Я. А. Картографические источники по истории таверических духоборов и молокан в первой половине XIX в.

Рассматриваются картографические источники по истории духоборов и молокан Таверической губернии. Охарактеризовано собрание планов поселений сектантов в архивных фондах, раскрыты их специфика и информационный потенциал.

Ключевые слова: архивный документ, картографический источник, план поселения, секта, духоборы, молокане, Таверическая губерния.

Ivleva Ya. A. The cartographic sources on the history of the Taurian Doukhobors and the Molokans in the first half of the XIX century

Cartographic sources on the history of the Doukhobors and the Molokans of Taurian province are considered. The collection of plans of settlements of the sectarians in archival funds is characterized, their specifics and information potential are disclosed.

Keywords: archival document, the cartographic source, plan of the settlement, the sect, the Doukhobors, the Molokans, Taurian province.

УДК 94:930.1(477)“18/19”

В. І. Мільчев

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА ДОБИ НОВОЇ СІЧІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ–АРХЕОГРАФІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано історико-археографічний доробок вітчизняних вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі. Шляхом аналізу праць В. Антоновича, Д. Яворницького, О. Андрієвського та ін. було з'ясовано вплив основні тенденції історіографічного процесу даного періоду.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Нова Січ, історіографія, археографія, соціальна історія.

Реконструкція процесу історіографічного та археографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва ХVІІІ ст., з'ясування основних етапів еволюції методичних і методологічних засад аналізу та інтерпретації актуалізованих джерел, залишаються стрижневими складовими розв'язання більш широкої проблеми – відтворення правдивої картини історичного буття низової гілки українського козацтва.